

СЪЗДАВАНЕ НА ЧЕРКВИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ КОЛОНИИ В БЕСАРАБИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

НИКОЛАЙ ЧЕРВЕНКОВ

Една от слабо проучените области в историята на бесарабските българи от съвременните изследователи — историци и краеведи, е тяхната духовна култура. В общите изследвания за българите в Украйна и Молдова¹ са засегнати само някои отделни моменти.

В края на миналия и началото на нашия век обаче този проблем привлича вниманието на много учени, особено на краеведите. По това време започва съставянето на летописи на черквите в Бесарабия, в това число и в българските селища. Някои от тези летописи (например на православните храмове в селата Твардица, Задунаевка, Селиоглу, Чок-Майдан) били публикувани², но повечето не достигат до наши дни. Особено ценно в тази насока е изследването на свещеника Николай Стойков за религиозно-нравственото състояние на българските колонии от тяхното създаване до края на века³, в което са събрани много от гореспоменатите материали. Според разказите на местни жители, в навечерието на Втората световна война бил направен опит да се подготви очерк за историята на черквите в Бесарабия, но и тези материали не са намерени до сега.

Поради тези обстоятелства от голямо значение за нас е, че архивите на Молдова, Украйна, Румъния и отчасти България са съхранили ценни материали за църковно-религиозния проблем на бесарабските българи. Дори един бегъл преглед на тези материали ни убеждава, че различните аспекти на проблема могат да бъдат проучени на широка източникова база. Тук накратко ще се спрем на историята на създаването на черквите и формирането на кръг от свещеници в българските колонии до Кримската война (1853—1856 г.).

Разглеждайки духовния живот на бесарабските българи, особено през първите години от заселването им в Бесарабия, трябва да изхождаме от факта, че те или техните предци се преселват поради фанариотските гонения в българските земи. Те се надяват да получат на новото място “свобода и земя”, както

се пее в една от местните песни, като свободата предполагала и възможност за свободно вероизповедание.

Както първите, така и по-късните изследователи⁴ на историята на българските преселници, единодушно отбелязват твърдото убеждение на българите, че православната вяра е единствената права вяра, на която са непоколебимо верни. Затова един от важните моменти при тяхното заселване в Бесарабия е построяването на православни храмове: молитвени домове и черкви.

Както е известно, по време на преселването отвъд Дунава в края на XVIII в. и началото на XIX в. българите се заселват на големи групи предимно в южно-бесарабските крепости и градове: Измаил, Килия, Кишинев, Акерман, Бендери⁵, очаквайки присъединяването на Бесарабия към Русия, за да се разселят впоследствие по Буджакската степ. Най-многобройно било българското население в Кишинев. През 1819 г. българската общност в града наброявала около 2000 души⁶. Не е случайно, че именно тук в края на XVIII в. е построена българската черква “Възнесение Господне”⁷. Засега за нея не са намерени материали.

Повече данни са открити за друга българска черква в Кишинев — “Св. Георги Победоносец”. През 1814 г. кишиневските българи решават да я издигнат в знак на благодарност към новата родина. Известни са имената на някои от българските инициатори и ктитори на този православен храм: Дмитрий Богдан, Стефан Стефанов, Добрин Петров, Илия Цветков и др., начело със свещеника Георги. За събирането на пожертвования те се обръщат и към своите едновеци в България⁸. Значителна лепта внася Стефан Беламез, прародител на известния род Беламезови от Кишинев. Храмът бил завършен през 1818 г. и осветен в края на ноември следващата година.

Построен на невисок хълм, в продължение на много десетилетия храмът се извисява над скромните глинобитни домове на “местните жители”, разположени в низината на река Бък. Черквата изглеждала много по-висока от своите 30 метра и отлично се виждала от всяка точка на града. Имала редица строителни особености. На различни места в сградата били разположени седем ниши, представляващи изградени в стените съоръжения, които служели за съхраняване на ценни вещи⁹. Една от тези ниши се намирала на седемметрова височина, в дебела стена и била покрита с голяма икона. Дълго време този храм служел като обединяващ център за българите в Кишинев, макар че от самото му построяване е посещаван и от представители на другите християнски народности групи в града¹⁰.

Такава е ролята и на акерманската българска черква “Св. Георги”. През 1813 г. българите в Акерман¹¹ (според различни данни наброяващи от 40 до 100 семейства¹²) чрез свои доверени лица се обръщат към екзарха на Бесарабия Гавраил и към губернатора на областта А. Стурдза с молба да им бъде разрешено по примера на гръцката и арменската черкви да си построят своя черква. Кoresпонденцията между църковните и светските власти по този въпрос продъл-

жава дълго. Църквата е категорично против даването на разрешение, защото смята, че българите трябва да бъдат привлечени към идеята “да построят една хубава черква вър вътрешността на града”. Самите ходатаи не са последователни в своите искания. Отначало те искат да построят черквата в двора на друга черква и да я нарекат в чест на Свети Димитър, но впоследствие по различни причини настояват за отделно място и да посветят черквата на Свети Георги¹³. В крайна сметка въпросът приключва след намеса на губернатора на областта, който дал разрешение на българите да си построят своя черква. Той взел “под внимание политическите планове” — заинтересоваността на Русия да се засели с българи току-що присъединената Бесарабия¹⁴.

Акерманските българи откупуват от градските власти новопостроена къща на “Кишиневска улица”, където се намирали техните жилища. Акерманският епископ Димитрий благословява къщата, но се разпорежда да бъдат направени определени промени. Всичко било направено според указанията: камъшитеният покрив бил подменен, изградена била камбанария и купол с кръст, доставени били икони и църковна утвар. Откъм фасадата черквата била оградена с красива чугунена решетка; от всички страни на постройката се издигали гигантски тополи.

За покупката и направените промени били необходими много средства. С голям личен дял в това дело участвал българският търговец Васил Дреов. Съществена материална помощ оказва семейство Волконски: княгиня София Григориевна (сестра на декабриста Сергей Волконски) и синът ѝ княз Григорий Павлович.

Според донесенията на протопопа на Бесарабия Фьодор Малявински, българската черква “Св. Георги” в Акерман била осветена на 29 юни 1816 г.¹⁵ Тя заемала значително място сред православните храмове в града¹⁶. За разлика от кишиневската черква “Св. Георги”, тя и досега се е съхранила в паметта на жителите като българска. Още в началото на нашия век значителна част от енорияшите — повече от 1/3 — били българи¹⁷.

Веднага след присъединяването на Бесарабия към Русия, през 1812 г. започнало строителството на черкви във вече съществуващите и в новообразуваните се български колонии. В много от тях обаче се налагало да се премине през етапа на параклисите. В някои от селищата параклисите просъществували само няколко години и били заменени с черкви, докато в други колонии те служели на заселниците като православни центрове в продължение на няколко десетилетия. Това зависело от много фактори и най-вече от материалното състояние на колонистите, с чиито средства се строели както параклисите, така и черквите.

Като пример ще опишем създаването на черквата в село Задунаевка, където по-късно в селското училище ще преподава Христо Ботев. Селото е основано от кишиневски българи през 1825 г. За да удовлетворяват духовните си потреб-

ности, до 1825 г. жителите на селото ходят до съседните села, най-често до Код-Китай. На площада в Задунавка бил построен параклис от камъни. В него се извършвали всички църковни служби, с изключение на божествената литургия. Параклисът просъществувал 4 години — от 1825 до 1829 г. През 1829 г. той бил построен наново и превърнат в църква в чест на Успение Богородично¹⁸.

По данни за 1827 г. не е имало черква или параклис само в някои от българските колонии¹⁹. Понякога черквите по нищо не се различавали от параклисите, а в някои случаи дори им отстъпвали по внушителност. Основно те се различавали по църковен статус. В някои източници тази разлика не е отчетена, поради което се срещат противоречиви данни за съществуването на черкви в българските колонии.

Въпреки тези неточности в източниците, ние ще приведем тук някои данни, взети от различни ведомости, съхраняващи се във филиала на държавния архив на Одеска област в гр. Измаил²⁰.

Според тези данни, първите черкви, които започват да функционират в колонии на откъснатите преселници, са: през 1812 г. черквата в колонията Кирсово, през 1814 г. черквите в колонии Еникьой, Импуцит и Карагач. Към тези черкви се причисляват и новопристигащите българи от съседните колонии. През 1816 г. в колонията Ташбунар е осветена дървена черква, след две десетилетия на нейно място е издигната каменна черква, която по думите на А. Скалковски е “една от най-хубавите в селището”²¹. През 1817 г. е построен от камък в чест на Свети Георги първият православен храм в Тараклия. През следващата година е изградена черквата в Каракурт, през 1819 г. — в Копчак, а през 1820 г. — в Кубей. Различни дати се посочват за построяването на черквата в колонията Шикирли-Китай: 1817 и 1821 г. През последната година е построена и черквата в колонията Гайдар. Всички източници посочват една рождена дата на черквата в Код-Китай — 1822 г. През с. г. се издига и черквата в Табаки. Строителството на черквата в Чийший започва през 1820 г. и завършва през 1824 г. Ведомостта на черквата от 1830 г. гласи: “Сградата е каменна, стабилна, с дървен купол и с двуколонна камбанария”²². През 1826 г. е построена черквата в Чешма-Варуит. Според сведенията на руския етнограф П. Клаус, към 1826 г. има построени черкви в повече от половината колонии, по-точно в 33 от общо 60 български колонии²³, а за 1827 г. техният брой е още по-голям.

В колонии, образувани в резултат на последното масово преселване на българите в Бесарабия през 1829—1830 г., създаването на черкви следва същите стъпки, както в по-рано основаните колонии. Първо възникват молитвените домове. В летописа на село Исерлия свещеникът Д. Чакир съобщава: “Едновременно с основаването на селото... за удовлетворяване на християнските си нужди, жителите построиха молитвен дом, изплетен от пръти, измазан с глина и покрит с камъш”²⁴. Селската енория до построяването на църква, т. е. от 1830 г. до 1864 г., се причислява към черквата на колонията Ивановка.

През времето, докато параклисите функционират като храмове на православието, усилено се подготвя построяването на фундаментални черкви. Първата черква в селищата, създадени след последното преселване на българите, е построена в колонията Главан през 1832 г., т. е. две години след основаването на колонията. Два фактора благоприятстват за това: наличието на камък в района на колонията и организаторската дейност на свещеник Д. Киранов. През следващите няколко години са построени черкви и в други новообразувани колонии: Вайсал, Дермендере, Кирютня (Кортен), а след това — през 1841 г. в Кулевча, през 1842 г. в Твардица, през 1848 г. в Камчик, през 1850 г. в Ст. Троян и Гюлмен и през 1852 г. в Селиоглу²⁵. Продължавало строителството на черкви и в старите селища.

Запазени са сведения за построяването на черквата в с. Ивановка²⁶, издигната в началото на 20-те години на века от акерманските българи. Параклисът в това село просъществувал повече от десет години. В началото на 1834 г. група местни жители ходатайствали пред духовните и светските власти за построяването в тяхната колония на еднопрестолна каменна черква. Очаква се, че “енорията на черквата ще обхваща населението от колонии Ивановка, Девлет-Агач, Исирлия, Купаран, Дюлмен [Гюлмен] и Чумлекьой”. По тази причина черквата трябвало да бъде построена не само от средствата на Ивановските колонисти, но и “с помощта на колонии, които ще влязат в състава на черквата”. Още в процеса на преговорите колонистите притежавали в наличност 50 сажена бартов камък (сажень — стара руска мярка, в случая за обем, кубически сажень), 170 четвърти вар (четвърть — стара руска мярка, в случая — част от кубическия сажень), 1200 рубли в наличност. Едва в края на 1836 г. Кишиневската духовна консистория разрешава “построяването на каменна черква на мястото на съществуващия троицки параклис”. На 6 май следващата година “мястото се освещава и се полагат основите на каменна черква в чест на Йоан Кръстител, по плана, по който предишната година са построени черквите в колонии Долукьой и Бановка”²⁷. Черквата в Ивановка е осветена през 1838 г.²⁸

От особено важно значение в духовния живот на бесарабските българи е съборната черква, построена в административния център на българите в Бесарабия — Болград²⁹. Още през 1820 г. всички колонистки общности на бесарабското българско население вземат решение за неговото построяване. Строителните работи обаче се забавят до 1833 г. Причините са от различно естество, но основната причина е, че българите и местната администрация искали сериозно да се подготвят за това строителство. Дотогава, а и дълги години след построяването на събора, Бесарабия не познава строителство в такива мащаби, като изключим това на Кишиневския събор. Избирането на проекта отнема много време. Избраният проект представлял величествен храм, подобен на Исаковския събор в Петербург, но в умален мащаб. Този събор трябвало да олицетворява желанието на българите да се установят на новата земя, да изразят

своята преданост към православието и благодарността си за избавлението от религиозния гнет.

За построяването на събора са използвани народни средства, събрани от всички колонии, в самото строителство участват повече от 10 хиляди колонисти. В продължение на пет години колонистите внасяли парични средства в комисия по построяването на черквата в Болград, в чийто състав влизали: Кирил и Константин Минкови, Димитър Каназирски, Стефан Топалов и др.³⁰ Събрани са 278 391 руб. и 90 к., сума, напълно достатъчна за строежа³¹.

През октомври 1838 г. пред насъбралото се множество от всички селища на откъднунавските преселници съборът "Преображение Господне" бил осветен от Кишиневския и Хотински архиепископ Дмитрий Сулимоу. Със своя величествен стил и вътрешно оформление, храмът оставя незабравимо впечатление у посетителите си³². През разглеждания от нас период храмът изиграл значителна роля в духовното развитие на бесарабските българи и тяхното духовно единение³³.

Един месец след освещаването на Болградския събор, през декември 1838 г., българите искат писмено разрешение да построят черква на местното гробище. След дълго обмисляне, през 1840 г. светските и духовните власти дават разрешение за строителство. Макар че черквата е малка, а и необходимите материали били вече събрани, строителството продължило до април 1844 г., когато тя била осветена в чест на Св. Митрофан³⁴. За разлика от събора в Болград, тази черква била построена само със средства на болградските жители³⁵.

Тъй като българи от другите колонии участват със средства и лично в строежа на Болградския събор, построяването на черкви в някои от тези колонии е отложено, поради недостиг на материални средства. След завършването на събора обаче, от 1839 г. до 1845 г., българите издигат нови 14 каменни черкви с изящна архитектура. Освен това, построените вече черкви в Кубей, Табак, Етулия и в други колонии са ремонтирани и изписани³⁶.

Като резултат от това строителство около половината от новите колонии се сдобиват със свои черкви. В останалите колонии черкви се построяват в началото на втората половина на XIX в.: през 1883 г. в Исерлии, през 1864 г. в Чумлекъой, през 1866 г. в Пандаклии, през 1867 г. в Бургуджи и Хасан-Батир, през 1875 г. в Голице и Купаран³⁷.

Църковната утвар и богослужебните книги през първите години от създаването на черквите били доставяни от българските свещеници, които заедно с другите българи се преселили в Бесарабия. Впоследствие църковните принадлежности били предоставяни от руската православна църква. Освен това българските преселници, които често посещавали Йерусалим и Атон, купували икони и друга утвар, която дарявали на своите черкви в Бесарабия³⁸. Затова, като цяло, църковната наредба била на нужното равнище. Кишиневският и Хотински архиепископ Иринарх, известен със своята възискателност, посетил българ-

ските колонии през 1846 г. и констатирал, че местните черкви са в добро състояние. "Всички те — пише той в своето сведение — притежават необходимите принадлежности и богослужението в тях се извършва безпрепятствено и съобразно църковния устав"³⁹.

Първоначално параклисите, а също и черквите, нямали собствена земя. Покъсно всички черкви с малки изключения получили по 120 десетини земя (стара руска мярка за повърхност = 10,9 декара)⁴⁰. През 1838 г. на Болградския събор били отпуснати 360 ха земя⁴¹.

До присъединяването на Бесарабия към Русия през 1812 г. православните български преселници влизали в състава на Проиловска епархия, а след това — в състава на новата Кишиневско-Хотинска епархия. През разглеждания период черквите в българските колонии били обединявани отделно от другите. Отначало към епархията се зачислявал благочинен (благочинный — свещеник, който отговарял за няколко епархии), който обслужвал българските черкви. Покъсно българските черкви преминали под ръководството на благочинния на Колонисткото управление на откъднунавските преселници, подчинен на Кишиневския и Хотински архиепископ. Дълго време тази длъжност изпълнявали протойереите Александър Савицки и Никифор Петров. Те имали няколко лични благочинни. По този начин се обхващали всички български колонии. Проблем създавало само църковното управление в колониите Кулевча и Камчик, които са доста отдалечени от Болград, а също и от други български селища. Тъй като жителите на тези колонии не спазвали изискванията, архиепископът се разпоредил тези колонии, като изключение, да бъдат наблюдавани от свещениците от съседните държавни села: за Камчик — свещеника от с. Михайловка и за Кулевча — свещеника от с. Дивизия⁴².

Източниците сочат, че първото поколение свещеници в българските колонии в Бесарабия били български свещеници, които се преселили заедно със своите енорияши. По данни за 1829 г. от 47 свещеници в българските и гагаузки колонии, повече от 30 пристигнали от българските земи⁴³. Някои от тях получили духовен сан в Русия, като например свещениците Петър Димитриев и Петър Демир, които са попове в Чийши⁴⁴. Други свещеници, които се преселват от България са: Н. Петров, Д. Колински, Н. Стефанов, С. Господинов, И. Познован и др.⁴⁵

Броят на българите свещеници значително се увеличил след масовото преселване на българите в Бесарабия през 1829—1830 г. Според Ведомостта "сред желаещите да се преселят от Сливенския и Ямболския край през февруари 1830 г. имало 72 свещеника"⁴⁶. Не всички се преселили, но в колониите на бесарабското българско население към 1833 г. се били заселили 33 семейства на свещеници, наброяващи 255 души⁴⁷. Трябва да отбележим, че много от тях не желаели да служат като свещеници в Бесарабия, други се завърнали обратно в България⁴⁸.

Съхранен е поименен списък за 1833 г. на 40 семейства на свещеници, клисари, дякони и псалтири, в които са посочени и местата в България, от където някои от тях идват в Бесарабия⁴⁹. Така напр. свещениците Евстати Желиоглу и Иван Кирилов, живеещи в колонията Фитин-Дзинилор, се преселват от селището Буюк-Буюклик, свещеникът на Чумлекьой Стефан Симеонов се преселва от с. Куюмжи, Георги Стоянов, свещеник в Еникьой — от с. Нова Махала. От същия документ е ясно, че в Болград се установили трима свещеника. От други източници е явно, че в Кайраклии се установили свещениците Фьодор Георгиев и Фьодор Стефанов. В по-рано основаните български колонии се установили и други свещеници, като напр. Михаил Станев, син на свещеник, ръкоположен от Търновския архимандрит, който след преселването си през лятото на 1830 г. служил като свещеник в църквата “Св. Николай” в колонията Бешалма⁵⁰. По същото време в новата колония Кортен пристигнали свещениците Николай Петров Табаков, Константин Илиев Терзи и Марко Димитров Малов. Те били ръкоположени съответно през 1805, 1817 и 1821 г. в “църквата на селището Кюрютня “Света Великомъченица Мария””. Наличието на много свещеници в това село довело до първоначалното му разделяне на три енории⁵¹. Заедно със своите енорияши в новата колония пристигнали свещениците на Твърдица Драган Паскалов, Тодор Влайков и Тодор Златев⁵². Някои от пристигналите свещеници не могли да си намерят енория, като напр. свещениците Петър Иванов Чолаков и Петър Тодоров Златев, живеещи след преселването си в Комрат⁵³.

Към средата на 40-те години в българските колонии живеели около 130 души свещеници и дякони и 334 черковни певци⁵⁴. Практически всички нямали специална подготовка. Едва в Русия някои от потомците на преселниците започнали да се обучават в Кишиневското духовно училище. Едни от първите ученици са Димитър Панайотов, син на болградски свещеник, С. Хохоз и А. Агуров от Чешма-Варуит, С. Топалов от Гайдар, В. Македонски от Еникьой, Н. Чакир от Чадър-Лунга⁵⁵.

Характерът и обемът на статията не позволяват да се спрем на религиозно-нравственото положение в българските колонии през разглеждания период, на състоянието на черквите, на професионалната и обществена дейност на свещениците. Ще наблегнем само на някои моменти.

Богослужението в българските колонии се извършвало на църковнославянски език⁵⁶. Църковните поучения, които все още не били широко разпространена практика, били четени както на български, така и на руски език. По този начин църквата, преди училищата, започнала да приобщава българите към руския език, от една страна, а от друга — да съдейства за съхраняването на националния език у преселниците. Някои от свещените книги били четени на български език, като Неделника на Софроний Врачански⁵⁷. За провеждане на църковните служби се използвал преведеният на български език по инициатива на Кишиневския и Хотински митрополит още през 1816 г. Нов завет. Свещеници-

те били запознати с много ръкописи и издания както на църковнославянски, така и на български език: “Тихонравски дамаскин”, “Зерцало християнско”, “Свидетелско поучение” и др.⁵⁸

Дължни сме обаче да отбележим, че като цяло на свещениците не достигали необходимите религиозни знания. Едва в края на 40-те години се появили свещеници със семинаристко образование. Един от тях бил свещеникът на Болградския събор Димитър Панайотов, чиято просветителска дейност сред сънародниците му била огромна. Той бил един от малцината, които произнасяли катехизисните поучения на български език. На 15 февруари 1848 г., след запознаването си с него и с други свещеници с такава практика, архиепископ Иринарх се разпоредил: “Да се върнат поученията на свещениците Ферлат и Панайотов и те да се задължат да произнасят катехизисните поучения възможно по-често”⁵⁹.

Дейността на свещениците през разглеждания период не се ограничавала само с изпълняване на религиозните им задължения. Те извършвали огромна работа по културно-нравственото възпитание на преселниците. От значение била също и просветителската им дейност. До появата на обществени училища в началото на 40-те години, те изпълнявали ролята на учители в частни училища, те били първи разпространители на грамотността в колониите. По-късно свещениците станали учители по Закон Божи⁶⁰. В онези години свещениците активно участвали в обществения живот на селището и на цялата област. Именно те съставяли и пишели различните прошения на колонистите, защитавали техните интереси пред властите и т. н. Още през този период започнало създаването на династии от български свещеници (Панайотови, Киранови, Влайкови, Агурови и др.), които стават известни в цяла Бесарабия и оставят незабравима следа в духовния и обществен живот на българските селища и на цялата област.

Следвайки този път, заселилите се в Бесарабия в края на XVIII и началото на XIX в. български преселници успяват да осъществят една от заветните си надежди — да бъдат свободни да изповядват православната вяра, да имат свои черкви и свещеници. В повечето случаи този процес протича едновременно с благоустройството на техните колонии в новите земи.

БЕЛЕЖКИ

¹ Г р е к, И., Н. Ч е р в е н к о в. Българите от Украйна и Молдова. Минало и настояще. София, 1993, 67—73.

² Кишиневские епархиальные ведомости (КЕВ), 1873, № 19; 1874, № 18; 1875, № 21, 22; 1876, № 22; 1891, № 17, 19—23.

³ С т о й к о в, Н. Религиозно-правствено состояние болгарских колоний в Бессарабии со времени их основания до настоящего времени. — В: Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества. VI выпуск, Кишинев, 1911, с. 1—72.

12. Българите в Северното Причерноморие

- ⁴ Скальковский, А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссвйском крае. Одесса, 1848, с. 133; Стойков, Н. Цит. съч., с. 46.
- ⁵ Поглобко, К. Весна освобождения. Кишинев, 1978, с. 54.
- ⁶ Жук, В. И. Города Бессарабии. Кишинев, 1964, с. 63.
- ⁷ Поглобко, К. Цит. съч., с. 54.
- ⁸ Дмитриев, Г. Георгиевская церковь. — В: Вечерний Кишинев. 1972, 15 апреля.
- ⁹ Пак там.
- ¹⁰ Старостенко, П. Милосердие. — В: Вечерний Кишинев. 1990, 5 марта.
- ¹¹ Акерман — сега гр. Белгород-Днестровский, Одесска област, Украина.
- ¹² Стадницкий, А. Построение церкви в г. Аккермане. — В: КЕВ, 1894, № 10, с. 321.
- ¹³ Пак там, с. 321—325.
- ¹⁴ Пак там, с. 326.
- ¹⁵ Пак там, с. 328.
- ¹⁶ Богословский, С. Город Аккерман и его православные церкви. — В: КЕВ, 1876, № 9, с. 301. От красевдите зная, че преди Втората световна война на румънски език била написана книга за тази черква, но не съм я открил.
- ¹⁷ Справочная книга Кишиневской епархии на 1911 г. Кишинев, 1911, с. 16. В съветския период тя беше затворена, но сега пак от пякоя година работи.
- ¹⁸ Федоров, М. Описание церкви и прихода села Залунаевки Аккерманского уезда. — В: КЕВ, 1876, № 21, с. 792.
- ¹⁹ Статистическое описание Бессарабии, собственно называемой, или Буджака. Аккерман, 1899.
- ²⁰ Филвал Государственного архива Одесской области (ГАОО) в Измаиле, ф. 631, оп. 1, л. 62, л. 1—170.
- ²¹ Скальковский, А. А. Цит. съч., с. 70.
- ²² Филвал ГАОО в Измаиле, ф. 631, оп. 62, л. 148.
- ²³ Клаус, А. Наши колонии. СПб., 1864, с. 342.
- ²⁴ Чакир, Д. Историко-статистическое описание церкви и прихода села Исерлия Аккерманского уезда. — В: КЕВ, 1891, № 17, с. 528, 534.
- ²⁵ Филвал ГАОО в Измаиле, ф. 631, оп. 1, л. 62, л. 109.
- ²⁶ ГАОО, ф. 6, оп. 1, л. 3158, л. 1—40.
- ²⁷ Пак там, с. 39.
- ²⁸ Филвал ГАОО в Измаиле, ф. 624, оп. 6, л. 87.
- ²⁹ Титоров, И. Българите от Бесарабия. София, 1905, 74—80.
- ³⁰ ГАОО, ф. 6, оп. 1, д. 5239, л. 1.
- ³¹ Пак там, л. 55.
- ³² Маринов, В. Спомени за българската църква "Св. Преображение". — В: Българска Бесарабия. София, 1938, брой единствен, с. 10.
- ³³ Титоров, И. Пос. съч., 76—79.
- ³⁴ Национальный архив Республики Молдовы (НА РМ), ф. 208, оп. 2, л. 3052, л. 47—97.
- ³⁵ Тук е погребан през 1845 г. генерал И. Инзов.
- ³⁶ Стойков, Н. Пос. съч., с. 25.
- ³⁷ Филвал ГАОО в Измаиле, ф. 631, оп. 1, л. 62, л. 39.
- ³⁸ Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 71.
- ³⁹ Цит. по: Пархович, И. Деятельность архиепископа Иринарха в период управления им Кишиневской епархией. — В: Труды Бессарабского церковно-историко-археологического общества. Вып. VI, 1911, с. 16.
- ⁴⁰ Скальковский, А. А. Пос. съч., с. 133.

- ⁴¹ Филвал ГАОО в Измаиле, ф. 632, оп. 1, л. 63, л. 143.
- ⁴² НА РМ, ф. 208, оп. 2, л. 2652, л. 2—3.
- ⁴³ Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 72.
- ⁴⁴ Филвал ГАОО в Измаиле, ф. 631, оп. 1, л. 62, л. 144.
- ⁴⁵ Пак там, с. л. 7, 40, 131, 139.
- ⁴⁶ Мещеряков, И. Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828—1833 гг. Кишинев, 1965, с. 95.
- ⁴⁷ Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 72.
- ⁴⁸ ГАОО, ф. 6, оп. №, л. 27230, л. 13.
- ⁴⁹ Пак там, л. 7—20; Грек, И., Н. Червенков. Пос. съч., с. 72.
- ⁵⁰ Филвал ГАОО в Измаиле, ф. 631, оп. 1, л. 62, л. 151.
- ⁵¹ Пак там, л. 153.
- ⁵² Пак там, л. 199; ГАОО, ф. 6, оп. 1, л. 2723, л. 20.
- ⁵³ Филвал ГАОО в Измаиле, ф. 631, оп. 1, л. 61, л. 247, 253.
- ⁵⁴ Скальковский, А. А. Пос. съч., с. 133.
- ⁵⁵ Поглобко, К. Из истории болгаро-русских культурных связей 40—70-х годов XIX в. Кишинев, 1976, с. 35.
- ⁵⁶ Грек, И. Ф. Школа в болгарских и гагаузских поселениях юга российской империи в первой половине XIX века. Кишинев, 1993, с. 61.
- ⁵⁷ Радкова, Р. Първият печатан превод на Евангелието на български език. — В: Българското Възраждане в Русия. София, 1981, 244—245.
- ⁵⁸ Грек, И. Ф. Пос. съч., 59—60.
- ⁵⁹ Цит. по: Пархович, И. Пос. съч., с. 24.
- ⁶⁰ Грек, И. Ф. Пос. съч., 50—61.